

ŠVIETIMO STUDIJŲ SAŠIUVINIS

2

Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika

VILNIUS
1997

Išleista
Atviros Lietuvos fondo
lėšomis

© A. Poviliūnas, sudarymas, įvadinis straipsnis, 1997
© Z. Norkus, 1997
© J. Rüsen, 1987, 1993, 1994
© V. Poviliūnienė, vertimas į lietuvių k., 1997
© A. Bumblauskas, 1997
© I. Šutinienė, 1997
© Leidykla „Solertija“, 1997

ISSN 1392-2912
ISBN 9986-689-10-4

Turinys

<i>A. POVILIŪNAS</i> NAUJŲ ISTORIJOS DIDAKTIKOS METMENŲ IEŠKANT (5)	
<i>Z. NORKUS</i> TRUMPAI APIE J. RŪSENĄ (12)	
<i>J. RŪSENAS</i> ISTORIJOS DIDAKTIKA VAKARŲ VOKIETIJOJE: NAUJI ISTORIJOS TYRINĖJIMAI SAVIŽINOS LINK (14)	
<i>J. RŪSENAS</i> PASAKOJAMOSIOS GALIOS RAIDĄ, MOKANTIS ISTORIJOS. MORALINĖS SĄMONĖS ONTOGENEZĖS HIPOTEZĖ (28)	
<i>J. RŪSENAS</i> PATIRTIS, AIŠKINIMAS, ORIENTACIJA: TRYIS ISTORIJOS MOKYMO SI MATMENYS (48)	
<i>A. BUMBLAUSKAS</i> AKADEMINĖS ISTORIJOS IR ISTORIJOS DIDAKTIKOS SANKIRTA (56)	
<i>I. ŠUTINIENĖ</i> TAUTOS ISTORIJOS MITAI LIETUVOS GYVENTOJŲ SĄMONĖJE (66)	

Pasakojamosios galios raida, mokantis istorijos. Moralinės sąmonės ontogenezės hipotezė

Jornas Rūsenas

1. Keturi pasakojimo variantai

Škotijos šiaurėje stovi Kolio pilis. Tai sena Macleanų klanų kilmingųjų buveinė. Pilis vis dar priklauso joje gyvenantiems Macleanams. Akmeninėje pilies sienoje iškalti tokie žodžiai: „Jeigu bet kas iš Maclonichų klaną pasirodys prie pilies vartų, tebūnie vidurnaktis, tebūnie jis rankas susitepęs krauju, čia ras prieglobstį ir atvangą“.

Tai Šiaurės Škotijos senos sutarties tekstas, atsiradęs po vieno atmintino įvykio. Kadaisie vienam iš Macleano klanų protėvių Škotijos karalius padovanojo kitam klanui priklausančias valdas, kurių šis neteko už nusižengimus karaliui. Macleanas su savo kariuomene išvyko užimti savo naujųjų valdų. Kartu pasiėmė žmoną. Įvyko kautynės, kurias Macleano kariuomenė pralaimėjo, o pats Macleanas žuvo. Jo žmona, kuri pasirodė esanti nėščia, pateko į nelaisvę. Nugalėjusio klanų vadas atidavė ją Maclonichų šeimos globon ir paliepė, jei gimtų berniukas, jį nužudyti, o jeigu mergaitė – palikti gyvą. Maclonicho žmona taip pat laukėsi kūdikio ir maždaug tuo pat metu, kai Macleano žmona pagimdė sūnų, ji pagimdė dukrą. Jos susikeitė kūdikiais.

Taip nuo mirties išgelbėtas jaunas Macleanas ilgai išsiaiškino savo tikrąją kilmę ir atsidėkodamas Maclonichams nutarė, kad bet kuris pavojun patekęs Maclonichų gentainis galės prisiglausti jo pilyje.

Šią istoriją aš užtikau Samuelio Johnsono knygoje „Kelionė į vakarines Škotijos salas“ („A Journey to the Western Islands of Scotland“), kuri pirmą kartą buvo išleista 1775 metais¹. Ja norėčiau pasiremti, aiškindamas apie pasakojamąją (naratyvinę) galią, įvairias jos formas bei jos svarbą moralinei sąmonei. Tam šį pasakojimą perkelsiu į realią situaciją, kurioje paliečiamos moralinės vertybės, o rėmimąsi jomis ir jų pagrįstumą reikia istoriškai argumentuoti.

Įsivaizduokite, kad jūs esate dabar gyvenantis Macleanas, ir vieną vėlų vakarą į jūsų duris pasibeldžia Maclonichas, prašydamas padėti. Jis padarė nusikaltimą ir yra persekiojamas policijos. Ką jūs darytumėte? Slėptumėte jį ar ne, o gal pasielgtumėte kaip kitaip? Įsivaizduokite taip pat, kad kaip tik tuo metu pas jus vieši draugas, kuris nežino senos istorijos, ir jūs turite paaiškinti jam, kas vyksta. Kad ir kaip pasielgtumėte su Maclonichu, norėdamas draugui paaiškinti padėtį ir savąjį sprendimą, turėsite papasakoti istoriją apie kūdikius. Ir jūs papasakosite tą istoriją skirtingai – nelygu, ką nuspręsite daryti, – o jūsų sprendimą lems tai, kaip jūs aiškinsite senąją istoriją apie sukeistus kūdikius.

Mano supratimu, aiškinti galima ketveriopai:

(1) Jūs slepiate Maclonichą, nes senoji sutartis jus įpareigoja taip daryti. Tada jūs pasakysite savo draugui, kad jūs, Macleanas, be jokių kalbų turėjęs padėti Maclonichui, nes jūs jaučiatės susaistytas nuo neatmenamų laikų tarp dviejų šeimų egzistuojančiais ryšiais... Tada papasakojate istoriją apie du kūdikius ir padarote išvadą, kad, slėpdamas Maclonichą nuo policijos ir taip vykdydamas senąją dviejų šeimų tarpusavio santykiuose tebegaliojančią sutartį, jūs šią istoriją tęsiate.

(2) Galite paslėpti Maclonichą, bet dėl kitų priežasčių. Draugui galite pasakyti, kad padėsite šiam vaikinui dėl to, kad kitados Maclonichai yra padėję Macleanams, ir dabar jūs jaučiatės privalęs pagelbėti Maclonichui, nes to reikalaujamas pagalbos abipusiškumo principas. Arba galite pasakyti, kad vykdydote sutarties sąlygas, nes sutarčių reikia laikytis. Pasakui papasakojate istoriją ir padarote išvadą, jog abipusė pagalba arba sutarčių vykdymas jums yra svarbus moralės principas.

(3) Jūs galite atsisakyti slėpti Maclonichą. Tada pirma turite paaiškinti, kodėl jis prašo pagalbos, papasakodamas istoriją apie kūdikius ir įrašą

¹ Johnson S. *A Journey to the Western Islands of Scotland*, New Haven and London, 1971, p. 133 f. Pateiktas supaprastintas variantas.

jūsų pilies sienos akmenyje. Tačiau baigsite šią istoriją savaip. Galite pasakyti, kad netikite tuo, kas ten sakoma, jog tai esąs tik įrodymais nepagrįstas mitas arba legenda, ir dėl to jūsų niekaip neįpareigoja. Arba galite pasakyti, kad įsigalėjus šiuolaikinei teisei senosios sutartys neteko savo galios. Šiuokart jūs pateikiate istorinius argumentus, kurie nuima nuo jūsų pareigos laikytis senosios sutarties našta ir nukerta praeityje gal ir buvusius veiksmingus saitus tarp jūsų ir Maclonichų.

(4) Galite nutarti pasistengti įtikinti Maclonichą, kad apskritai būtų galima paslėpti jį nuo policijos, bet būtų geriau, kad jis pats pasiduotų valdžiai, o jūs kuo galėdamas jam padėsite, pavyzdžiui, pasamdysite geriausią advokatą. Šiuo kartu jūs pasakojate istoriją apie kūdikius, remdamasis maždaug tokiu argumentu, jog klanų laikų teisės sistema tapo Naujųjų laikų civilizuotų visuomenių teisės sistema. Taigi jūs tebesijaučiate privalęs padėti Maclonichams, bet ne taip, kaip sakoma sutartyje.

Ketveriopai perteikiama Macleanų, Maclonichų ir kūdikių istorija yra tai, apie ką aš ketinu kalbėti. Ši istorija parodys, kad susidūrimas su moralinėmis vertybėmis ir moralinis samprotavimas neįmanomi be istorinės sąmonės, o keturi pasakojimo variantai reiškia keturis svarbiausius istorinės sąmonės tipus, atitinkančius keturias raidos pakopas mokantis.

2. Istorinė sąmonė ir moralinių vertybių bei moralinio samprotavimo santykis

Pavaizduotoje situacijoje reikia apsispręsti, kaip reikės elgtis. Toks sprendimas yra susijęs su vertybėmis. Jos – tai daugmaž apmąstyti principai, gairės, svarbiausios idėjos arba požiūriai, pasakančios mums, ką reikia daryti, susiklosčius tam tikrai padėčiai. Jos veikia tarsi konfliktų arbitrai ir kaip intencijos, darančios įtaką mūsų pasirinkimui, kaip pasielgti.

Kas turima mintyje, kai vertybės vadinamos „moralinėmis“? Tada mus veikti skatinantys sistemingi požiūriai atpažįsta socialinį santykį, kurį mes išgyvename, ir padeda nuspręsti, ką darysime. Tas socialinis santykis išreiškiamas kaip mūsų priedermė, apeliuojant į mūsų subjektyvumą, reikalaujant mūsų atsakomybės arba mūsų sąmoningumo.

Kaip į šį moralinį santykį tarp mūsų veiklumo, mūsų „manojo Aš“ ir vertybių įsipina istorija? Atsakymą randame pasakojime, kuriuo pradė-

jau savo rašinį: kai mūsų veiklą tam tikroje situacijoje reguliuoja moralinės vertybės, mes turime susieti jas su tomis aplinkybėmis, mes turime aiškinti vertybes bei jų moralumą, atsižvelgdami į tikrovę, kurioje jos turi būti taikomos. Aplinkybės, kai reikia ką nors padaryti arba kurių reikia išvengti, mes turime susieti su morale ir vertybėmis, kurioms jaučiamės esą įsipareigoję. Kai taip darome, kai savo galvoje sutaukiname vertybes ir tikrovę, mums būtina istorinė sąmonė. Neturėdami istorinės sąmonės, mes nesuprastume, kodėl Maclonichas prašosi paslėptas nuo policijos, neturėdami istorinės sąmonės, nežinotume, kaip elgtis, ir neįstengtume rasti visiems jos dalyviams – sau, Maclonichui ir viešinčiam draugui – įtikinamą sprendimą.

Bet kodėl istorinė sąmonė yra būtina orientavimuisi esamoje situacijoje, jei ji yra orientuota į praeitį? Atsakyti nesunku: istorinė sąmonė yra ypatingas orientavimosi esamose gyvenimo aplinkybėse būdas. Ji grąžina į praeitį ir primena mums tuos įvykius ir aplinkybes, be kurių mes nežinotume, kas iš tikrųjų vyksta. Istorija pasako, kas iš tikrųjų buvo, kad būtų galima suprasti tai, kas vyksta dabar. Nepapasakoję istorijos apie susikeitimą kūdikiais, negalėtume paaiškinti savo bičiuliui situacijos ir pateisinti savojo sprendimo. To reikia ne tik jam, bet ir mums patiems.

Kuo šis aiškinimas, supratimas ir pagrindimas specifiškai istoriškas? Ryšiu su laiku. Istorinė sąmonė susieja praeitį su dabartiniu laiku taip, kad esamasis laikas įgauna ateities perspektyvą. Tas ryšys su ateitimi yra numanomas iš istorinio dabartinės situacijos aiškinimo, nes jis turi duoti mums galimybę ką nors veikti, koreguoti savo ketinimus laiko atžvilgiu. Kai sakome, kad jaučiamės senosios sutarties įpareigoti, mes nusakome savo santykių su Maclonichais ateities perspektyvas, tas pats pasakytina ir apie visus kitus istorinius mūsų sprendimų aiškinimus ir pagrindimus.

Iš mūsų pavyzdžio apie istorijos pasakojimą norėčiau išvesti bendrą istorinės sąmonės savybę ir jos funkciją praktiniame gyvenime². Istorinė sąmonė svarbi kaip orientavimosi elementas. Ji padeda suprasti praktinio gyvenimo laikiškumą, per aktualius gyvenimo reikalus bėgantį laiką. Tas supratimas yra veiksmingas žmonių veiklos elementas. Istorinėje są-

² Apibendrintą apibūdinimą pateikia: Jeismann K.-E. *Geschichtsbewusstsein*. – Bergmann K., Kuhn A., Rüsen J., Schneider G. (ed.). *Handbuch der Geschichtsdidaktik*, Düsseldorf, 1985, S. 40–44; Žr. to paties. *Geschichte als Horizont der Gegenwart. Über den Zusammenhang von Vergangenheitsdeutung, Gegenwartsverständnis und Zukunftsperspektive*, Paderborn, 1985, S. 43 sqq.

monėje praeitis iškyla kaip patirties veidrodis, kuriame atspindi dabartinis gyvenimas ir atpažįstami jo laiko bruožai. Glaustai tariant, istorija yra praeities veidrodis, į kurį žvelgia dabartinis laikas, norėdamas ką nors sužinoti apie ateitį. Taigi istorinė sąmonė yra žmogaus proto gebėjimas suprasti dabartinį gyvenimą ir numatyti ateities perspektyvas. Istorinė sąmonė susijusi su praeitimi kaip su patirtimi, sakančia mums, kokios yra mūsų gyvenimo kintančio laiko perspektyvos. Ji, pasak W. Shakespeare'o, pasako, kaip likimas viską paverčia niekais ir vis kitų dalykų prisipildo permainingų taurė...³.

Istorija yra daugiau negu tik praeitis, tai prasmę ir reikšmę turinti sąsaja tarp praeities, dabarties ir ateities. Ji – tai praeities perkėlimas į dabartį, tai praeities patirties aiškinimas, grindžiamas kintančio laiko idėja, kuri apima praeitį, dabartį ir ateities lūkestį. Ši idėja, jei galima taip pasakyti, suteikia moralinėms vertybėms laiko formą (pvz., besitęsiantis senosios sutarties galiojimas). Istorija įvelka vertybes į laikiškos patirties drabužį. Istorinė sąmonė paverčia moralines vertybes laiko visuma, tradicijomis, nuo laiko nepriklausančiomis elgesio normomis, vystymosi sampratomis arba kitokiomis laiko supratimo formomis. Šiose kintančio laiko idėjose, arba sampratoose, vertybės ir patirtys yra sutaikinosamos ir sintezuojamos. Nūdienio Macleano istorinė sąmonė, pavyzdžiui, moraliniam supratimui, jog sutarčių reikia laikytis, suteikia iki dabar galiojančios realios idėjos pavidalą. Istorinė sąmonė sulydo „yra“ ir „privalo“ į prasmingą ir reikšmingą pasakojimą, pasakodama ką nors apie praeitį, kad būtų galima suprasti dabartį ir dabartinei veiklai suteikti ateities perspektyvą. Tuo istorinė sąmonė įneša esminį įnašą į moralinę sąmonę. Kai paliečiamas moralinių vertybių įtikimumas, moralinėms vertybėms, kaip ir moraliniam samprotavimui, istorinės sąmonės prasmės suteikimo procedūros yra būtinos. Istorinė sąmonė nėra būtina, jei įtikimumas yra loginis vertybių arba vertybių sistemų ryšys. Bet kai įtikimumui reikia, kad vertybės turėtų aiškų ryšį su tikrove, ji yra būtina.

Istorinės sąmonės funkcija⁴ – suteikti dabartiniam gyvenimui laiko kryptį, kuri istorinės atminties dėka gali sąmoningai paveikti poelgius. Galime pavadinti šią funkciją „orientavimu laike“. Toji orientacija vyksta dvie-

³ King Henry IV. 2nd part 3rd act 1st scene.

⁴ Šį klausimą siauru istorijos tyrinėjimų funkcijos visuomenės gyvenime požiūriu aptaria: Kocka J. *Sozialgeschichte. Begriff-Entwicklung-Probleme*, Göttingen, 1986, S. 112–131; plg. Rüsen J. *Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens*, Göttingen, 1989.

jose žmonių gyvenimo plotmėse – viena jų susijusi su praktiniu gyvenimu, o kita su veikiančiųjų asmenų vidiniu subjektyvumu. Gyvenimo orientavimas laike, žmogaus veiklos laikiškoje tikrovėje orientavimas, kurį įgyvendina istorinė sąmonė, esti išorinis ir vidinis. Išorinis orientavimas istorijos dėka atveria praktinio gyvenimo laiko matmenį, atskleidžia gyvenimo aplinkybes ir sąlygas, suteikdamas joms laiko bruožų, ir dėl to jos atrodo tarsi valdomos žmonių veiklos. Vidinis orientavimas istorijos dėka atveria žmogaus subjektyvumo laiko matmenį, atskleidžia savižiną ir savęs supratimą, kurie, suteikus jiems laiko bruožų, įgauna istorinio tapatumo formą, t.y. esminę žmogaus „Aš“ laiko matmenų darną. Savo istorinio tapatumo dėka žmogaus „Aš“ išplečia savo laiką už gimimo ir mirties ribų. Asmuo su savuoju istoriniu tapatumu priklauso laiko visumai, kuri yra daugiau negu jo arba jos asmeninio gyvenimo laikas. Taigi atsidadusių šiandieninio Macleano kailyje asmenų istorinis tapatumas siekia senus klanų tarpusavio kovų dėl karaliaus dovanų laikus, ir padėdami šiandien Macleoniui, mes patvirtiname tą tapatumą, turėdami galvoje, ką ateityje reiškia būti Macleanu. Žinomesnis ir plačiai paplitęs šio „laiko nemarumo“ (kaip kad galėtume apibūdinti istorinį tapatumą) pavyzdys yra tautinis tapatumas. Tautos stengiasi rasti savo ištakas labai senuose laikuose ir siekia pavaizduoti beribę savęs įtvirtinimo ir raidos perspektyvą.

3. Istorinės sąmonės pasakojamosios galios

Lingvistinė forma, kuria istorinė sąmonė įgyvendina savo orientuojamąją funkciją, yra pasakojimas, o veiksmai, kuriais žmogaus protas įgyvendina istorinę laiko matmenų sintezę, o sykiu ir vertybių bei patirties sintezę, yra istorinis pasakojimas⁵.

Kai mes suvokiame istorinės sąmonės procedūrų pasakojamąją formą ir josios laiko matmenų orientavimo funkciją, galime apibūdinti ypatingą ir svarbiausią istorinės sąmonės galią kaip pasakojamąją (naratyvinę) ga-

⁵ Plg. White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*, Baltimore, 1973; Rüsen J. *Historische Vernunft. Grundzüge einer Historik I: Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, Göttingen, 1983; Ricoeur P. *Temps et récit*, 3 vols., Paris, 1983, 1984, 1985; Carr D. *Time, Narrative and History*, Bloomington, 1986.

lią⁶. Pasakojamoji galia yra žmogaus sąmonės gebėjimas atlikti šias praeities suprasminimo procedūras, kurios praeities atminties dėka orientuoja praktinį gyvenimą laiko matmenyse.

Šią bendrąją galią „įprasminti praeitį“ galime skirti į tris jos porūšius. Juos apibrėžiame pagal tris elementus – turinį, formą ir funkciją, kurie visi drauge sudaro istorinį pasakojimą. Pasakojamosios galios *turinio* atžvilgiu galima kalbėti apie *gebėjimą teikti istorinę patirtį*; jos *formos* atžvilgiu – apie *galėjimą aiškinti istoriją*, ir *funkcijos* atžvilgiu – apie *orientavimą istoriškai*.

(a) Istorinę sąmonę apibūdina patyrimo arba suvokimo gebėjimas, t. y. gebėjimas suvokti laiką. Tai gebėjimas išmokti žvelgti į praeitį ir žinoti jos laiko savitumą, jo kitoniškumą nuo dabartinio laiko. Mes galime vadinti nuodugniai išplėtotą šios galios formą „istorinę jautrą“. Mūsų istorijoje – tai įrašo supratimas Macleanų buveinės sienoje, gebėjimas suvokti, kad esama tam tikrų Macleanų giminei svarbių praeities žinių.

(b) Istorinei sąmonei būdinga aiškinamoji galia, reiškianti gebėjimą susieti skirtingus praeities, dabarties ir ateities laikus, pasitelkus laiko visumos sampratą, kuri apima visus laiko matmenis, suteikdama jiems kintančio laiko reikšmę. Pagrindinė tokio aiškinimo, tokio praeities patirties perkėlimo į dabarties supratimą ir ateities laukimą priemonė yra žmogaus gyvenimo laikiškumo supratimas. Ši mintis apie laiko visumą yra istorinės sąmonės suprasminančios veiklos pati esmė, jos svarbiausias praeities reikšmės istorinis modelis. Galime tai vadinti pamatine „istorijos filosofija“, kuria remiasi istorinė sąmonė, suteikdama prasmę, ir kuri formuoja kiekvieną istorinę mintį. Aptariamoje istorijoje tai būtų galėjimas sujungti senuosius vaikų sukeitimo įvykius į sampratą apie nuosaukų laikų iki šių dienų praėjusį laiką, suteikti tiems įvykiams istorinį reikšmingumą ir svarbą Macleanų dabartiniams santykiams su Maclonichais. Tokia samprata galėtų būti nesulaužytas sutarties galiojimas arba teisės ir teisingumo raida nuo senovės iki šiuolaikinių normų.

(c) Istorinei sąmonei būdinga orientavimo galia, t. y. gebėjimas pasinaudoti laiko visuma ir jos patyrimo turiniu gyvenimo orientavimo tikslais; gebėjimą pasakyti, kaip klostosi gyvenimas, pasirinkti, kaip elgtis, vado-

⁶ Pasakojamosios galios teorijos pagrindiniai principai paimti iš: Ansätze zu einer Theorie des historischen Lernens. – *Geschichtsdidaktik* 10, 1985, S. 249–265; 12, 1987, S. 15–27, ypač p. 20.

vaujantis kintančio laiko idėjomis, susieti žmogaus tapatumą su istorijos žiniomis, formuoti savo tapatumą, remiantis istorijos žinojimu. Mūsų istorijoje – tai gebėjimas pasinaudoti sutarties aiškinimu tam, kad būtų galima kaip nors elgtis esamoje situacijoje, t. y. slėpti Maclonichą arba jo neslėpti, arba padėti jam kitaip ir pateisinti tuos sprendimus – nesvarbu, kokie jie būtų, – svarbiomis istorinėmis priežastimis, susijusiomis su mano, kaip Macleano, tapatumu.

4. Keturi istorinės sąmonės tipai

Ligi šiol mėginau paaiškinti pagrindinius istorinės sąmonės veiksmus, jos ryšį su moraline sąmone ir pagrindines istorinės sąmonės galias. Kitoje ir galutinėje mano rašinio dalyje nagrinėjama raida.

Visiems mums žinomos puikios Piaget, Kohlbergo bei kitų⁷ išplėtos ir empiriškai patvirtintos teorijos apie moralinės sąmonės raidą. Dabar aš norėčiau pasiūlyti panašią raidos teoriją apie istorinės sąmonės pasakojamąją galią, kuri yra itin svarbi, kad pasakojant, kas gi iš tikrųjų įvyko, būtų susiejamos vertybės su esama tikrove arba moralė su veikla.

Norint aptikti, kaip kinta istorinės sąmonės sandara, pirmiausia būtina išskirti pagrindines praeities istorinio suprasminimo procedūrų struktūras. Norėčiau šias pagrindines struktūras paaiškinti, remdamasis istorinio mąstymo bendrąja tipologija. Ta tipologija paaiškina visas jos empirines apraiškas (ir dėl to gali būti pritaikyta lyginamajam darbui istoriografijoje, taip pat ir kultūrų palyginimams)⁸.

Savo straipsnio pradžioje, pateikęs keturis skirtingus istorinio argumentavimo būdus, atsakant į Maclonicho prašymą paslėpti jį nuo policijos, su

⁷ Piaget J. *Das moralische Bewusstsein beim Kinde*, Frankfurt, 1973; Kohlberg L. *Zur kognitiven Entwicklung des Kindes*, Frankfurt, 1974; plg. Hallam R. N. Piaget and thinking in History. – Ballard M. (ed.). *New Movements in the Study and Teaching of History*, London, 1970, pp. 162–178.

⁸ Nuodugnesnį šios tipologijos paaiškinimą žr.: Rüsen J. Die vier Typen des historischen Erzählens. – Koselleck R., Lutz H., Rüsen J. (ed.). *Formen der Geschichtsschreibung (Beiträge zur Historik, Bd. 4)*, München, 1982, S. 514–605; Rüsen J. *Lebendige Geschichte. Grundzüge einer Historik III: Formen und Funktionen des historischen Wissens*, Göttingen, 1989, part I; Historical Narration: Foundation, Types, Reason. – *History and Theory, Beiheft 26: The Representation of Historical Events*, 1987, pp. 87–97.

šia tipologija jau supažindinau. Dabar norėčiau atskleisti, ką šie keturi aiškinimo būdai reiškia.

Pradėsiu nuo istorinio pasakojimo funkcijos. Kaip jau esu minėjęs, istorinis pasakojimas atlieka bendrąją praktinio gyvenimo laiko matmenų orientavimo funkciją. Jis sutelkia atmintį, sukuria laiko visumos sampratą ir suteikia praktiniam gyvenimui išorinę bei vidinę laiko perspektyvą. Istorinė sąmonė šią bendrąją funkciją atlieka keturiais skirtingais būdais. Juos grindžia keturi skirtingi gyvenimo laiko matmenų orientavimo principai: iš anksto pateiktų orientacijų patvirtinimas, gyvenimo formų tolydumas, esamų orientavimosi modelių neigimas ir aktualių orientavimo modelių pertvarka. Visi šie principai veikia istorinės atminties dėka. Dabar norėčiau apibūdinti šiuos principus, išryškindamas šešis istorinės sąmonės elementus ir veiksnius: jos turinį, t. y. iš praeities gautą vyraujančią *laiko patyrimą*; *istorinio reikšmingumo modelius*, arba laiko visumos formas; *išorinio orientavimo* būdą, ypatingą dėmesį atkreipiant į komunikacines socialinio gyvenimo formas; *vidinio orientavimo* būdą, ypatingą dėmesį atkreipiant į istorinį tapatumą, kaip žmogaus istorinės savižinos ir istorinio savęs supratimo ašį, ir galiausiai *istorinio orientavimosi santykį su moralinėmis vertybėmis ir moraliniu samprotavimu*.

(a) Tradicinis tipas

Tradacijos yra nepamainomi praktinio gyvenimo orientavimo elementai. Visiškai atsisakyti jų negalima, antraip žmonėms išslystų pagrindas iš pokojų. Mūsų gyvenime apstu veiksmingų tradicijų, gyvuojančių mūsų istorinės sąmonės dėka.

Perteikdama tradicijas, istorinė sąmonė per konkrečius praityje buvusius tikrus įvykius, kurie įtikinamai rodo vertybių ir vertybių sistemų pagrįstumą bei privalomumą, primena privalomos gyvenimo tvarkos šaltinius ir kartojimąsi. Taip esti, kai mes, atsidūrę Macleano vaidmenyje, jaučiamės pagal tradiciją susaistyti su senąja sutartimi. Mūsų aiškinimas to, kas įvyko praityje, yra tradicinis, toks pat yra ir mūsų pasiteisinimas, kodėl slepiame Maclonichą nuo policijos. Kiti pavyzdžiai – tai iškilmingomis progomis sakomos kalbos arba pasakojimai, kuriuos žmonės pasakoja vieni kitiems, kad patvirtintų savo santykius. Taigi jei vis dar mylite savo žmoną, o ji myli jus, judviem patinka pasakoti, kaip jūs ją (ji) pamilote.

Tradicinės orientacijos pateikia laiko visumą, kuri dabartiniam gyvenimui ir jo perspektyvai suteikia praeities reikšmingumą, kaip privalomų gyvenimo formų pastovumą, laikams kintant.

Istorinės sąmonės tipų apibūdinimas

	Tradicinė istorinė sąmonė	Ilustracinė istorinė sąmonė	Kritiškoji istorinė sąmonė	Genetinė istorinė sąmonė
Laiko patyrimas	Prigimtinių bei privalomų gyvenimo formų kartojimas	Įvairūs bendras elgesio taisyklės bei vertybių sistemos iliustruojantys įvykiai	Nukrypimai, verčiantys abejoti susiklosčiusiomis gyvenimo formomis bei vertybių sistemomis	Svetimų gyvenimo formų transformavimas į tinkamus pavidalus
Istorinio reikšmingumo modeliai	Privalomų gyvenimo formų pastovumas kintant laikui	Pastovus socialinio gyvenimo taisyklių bei vertybių pagrįstumas	Istorinio testavimo pertrūkis, neigiant jo pagrįstumą	Procesai, kurių metu gyvenimo formos keičiasi taip, kad išliktų
Išorinio gyvenimo orientavimas	Kurios nors tvarkos pripažinimas teisėta gyvenimo forma	Situacijų aiškinimas, remiantis taisyklėmis, paaiškinančiomis tai, kas įvyko, ir tai, kas turėtų atsitikti	Savo požiūrio atribojimas nuo išankstinių įsipareigojimų	Įvairių požiūrių pripažinimas, grindžiamas bendromis raidos tendencijomis
Vidinio gyvenimo orientavimas	Išankstinių gyvenimo formų perėmimas imituojant – vaidmens atlikimas	Savo sampratų susiejimas su bendromis taisyklėmis ir principais – vaidmens pateisinimas apibendrinimu	Pasitikėjimas savimi, neigiant išorinius įpareigojimus, – vaidmens kūrimas	Savo idėjų keitimasis – tai būtina pastovumo bei pasitikėjimo savimi sąlyga, – vaidmenų derinimas
Santykis su moralinėmis vertybėmis	Moralumas yra privaloma, iš anksto nustatyta tvarka; iš pastovios tradicijos išplaukiantis moralės pagrįstumas nekvestionuojamas	Moralumas yra įsipareigojimų bei vertybių sistemų visuotinumas	Vertybių moralumo atmetimas, neigiant jų pagrįstumą	Moralumas praranda statiskumą ir suvokiama kaip per laiką kintantis
Santykis su moraliniu samprotavimu	Iš anksto pateiktų vertybių turinys yra susitarimo moralės klausimais pagrindas	Įrodinėjimuose remiamasi bendrybėmis, nurodomos visuotinės taisyklės ir principai	Vertybių ir ideologijos kritika tampa svarbia moralinio diskurso strategija	Kitimas per laiką tampa lemiamu moralinių vertybių pagrįstumo argumentu

Jos reguliuoja žmogaus išorinį gyvenimą, patvirtindamos išankstines susitarimo sąlygas. Jos stiprina grupių arba visuomenių bendrumo jausmą, pabrėždamos tą pačią kilmę.

Žmogaus gyvenimo vidinės orientacijos atžvilgiu jos apibrėžia istorinį tapatumą, patvirtindamos turimus – arba tiksliau, išankstinius kultūrinius savęs supratimo ir pasitikėjimo savimi modelius. Tapatumo formavimąsi jos susieja su vaidmens prisiėmimu.

Tradacijos svarba moralinėms vertybėms yra akivaizdi. Tradicinė istorinė orientacija apibrėžia moralę kaip tradiciją, taigi šioji istorinės sąmonės atmaina pati savaime yra moralės veiksnys ar bent jau elementas. Tradicijos įtvirtina moralę, kaip neabejotiną gyvenimo tvarkos pastovumą laikui kintant.

Moralinio samprotavimo požiūriu tradicijos yra vertybė, privalomos moralės pagrindas. Kadangi praktinį gyvenimą daugiausia orientuoja tradicijos, vertybės yra grindžiamos ne samprotavimu, o istoriškai prisimenant, kad jos nuolat egzistuoja visuomenės gyvenime.

(b) Iliustracinis (pavyzdinis) tipas

Čia mes argumentuojame ne tradicijomis, bet principais arba taisyklėmis. Prisiminta istorija apie klanų kovas ir kūdikių sukeitimą reiškia visuotinę, nuo laiko nepriklausančią taisyklę, mokančią mus, ką apskritai mes turėtume daryti arba ko turėtume vengti.

Istorinėje sąmonėje praeities patyrimas turi laikinų įvykių, išreiškiančių visuotines laiko kaitos ir žmonių elgesio taisykles, formą. Taip istorinė mintis laiko patyrimo horizontą nepaprastai išplečia. Tradicijų empirinių nuorodų yra palyginti nedaug, o vaizdingos struktūros istorinė atmintis yra atvira begalybei praeities įvykių, nes šie nebėra reikšmingi patys savaime, o reikšmingi tik tiek, kiek yra susiję su abstrakčia kintančio laiko idėja ir žmonių elgesiu, kuris yra teisingas visais laikais ar bent ne vien tuo laiku, kai įvyko tas įvykis ar atsitikimas.

Taigi reikšmingumo modelis yra nuo laiko nepriklausančių taisyklių pavidalo. Istorija suprantama kaip prisiminta praeitis, turinti mus ko nors pamokyti: *historia vitae magistra* – vakarietiškosios istoriografijos tradicijoje garsus posakis⁹. Ji moko taisyklių – kaip jas išvesti iš pavyzdžių ir kaip pritaikyti pavyzdžiams.

Orientavimo būdas, kurį istorinė sąmonė įgyvendina šia iliustracine forma, yra istoriškai išvestų ir įrodytų taisyklių, kas paprastai įvykdavo ir kas turėtų įvykti, pritaikymas dabartinėms aplinkybėms.

Ši istorinio reikšmingumo tipą vaizduoja daugelis klasikinių skirtingų kultūrų istoriografijos darbų. Kinų tradicijoje geriausias pavyzdys, manyčiau, yra Ssu-ma Kuang ir jo „Tzu-chih t'ung chien“ („Veidrodis, kuris padeda valdyti“). Šios garsios knygos pavadinimas labai aiškiai rodo iliustracinę praeities vaizdavimo funkciją: vykusių ir nevykusių valdymų pavyzdžiais mokoma politinės moralės.

Gyvenimo vidinio orientavimo požiūriu iliustracinė istorinė sąmonė susieja kieno nors gyvenimo vaidmenį su taisyklėmis ir principais, taigi ji tarsi abstrakčiu protavimu tuos vaidmenis pateisina. Istorinis tapatumas kuriamas kaip esamų gyvenimo formų išmanymas. Istoriniam tapatumui suteikiamas žinojimo (*prudentia*) pavidalas. Dėl to subjektas gali išvesti taisykles iš pavyzdžių ir taikyti taisykles pavyzdžiams.

Taip veikdamas žmogaus gyvenimo orientaciją, šis istorinės sąmonės tipas daro labai specifišką ir svarbią įtaką moralinėms vertybėms ir moraliniam samprotavimui. Iliustracinė istorinė mintis atskleidžia socialiniame ir asmeniniame gyvenime kultūriškai įsitvirtinusių vertybių arba vertybių sistemos moralumą, įrodydama jų visuotinumą, jų galiojimą už konkretaus gyvenimo, galiojimą, apimantį kitas ir kitokias situacijas. Moralės pagrįstumas nepriklauso nuo laiko, – laiką turi apibrėžti istorinė sąmonė.

Šio istorinio aiškinimo būdo poveikis moraliniam samprotavimui yra akivaizdus. Istorija moko argumentuoti principais ir bendraisiais vertinimais, atsižvelgti į konkrečias ir specifines aplinkybes, taip pat ir į realų gyvenimą, pavyzdžiui, Maclonichų šeimos nariui pasibeldus į jų duris.

(c) Kritiškasis tipas

Mūsų gvildenamos škotiškosios istorijos kritiškojo aiškinimo lemiamas argumentas yra tai, kad dabartinis Macleanas nesijaučia išvis privalęs tos sutarties laikytis. Jis laiko visą tą istoriją pasenusia ir nieko nebereikšiančia dabartiniame gyvenime. Tai neatsitinka savaime, o mes, kaip Macleanas, priklausome šiai istorijai – juk senoji sutartis iškalta mūsų buvei-

⁹ Plg. Koselleck R. *Historia Magistra Vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte. – Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt, 1979, S. 38–66.

nės akmeninėje sienoje. Tad jei nenorime padėti Maclonichui, turime diskredituoti istoriją, pateikti naują aiškinimą, istoriniais argumentais paneigiantį sutarties galiojimą. Pasakyti, kad istorija prasimanyta, paprasčiausias būdas tai padaryti. Norėdami įtikinti save ir savo draugą, turime pateikti tam tikrų įrodymų, o tai verčia mus į šią istoriją pažvelgti kritiškai arba kritiškai istoriškai argumentuoti, mėginant įtikinti, kad praeityje nėra priežasčių, kurios skatintų mus padėti Maclonichui. Galime pateikti ideologinį kritišką teiginį, kad Maclonichai apgaule supančioję Macleanų klaną moralinės priklausomybės saitais su Maclonichų klanu, kad netgi ir anuomet nebuvę leidžiama žudyti nekaltų kūdikių. Ši argumentacija grindžiama priešingos, negu ta, kuri laikoma akmenyje iškalto sutarties pagrindu, istorijos elementais. Tokia istorija padeda atskleisti iš anksto pateiktą istoriją kaip išdavystę, kaip klaidingą orientavimą. Kritiškas argumentavimas gali būti ir kitoks. Mes galime teigti, kad akmenyje iškalta sutartis yra netekusi savo galios, nes susiformavo nauja teisė. Tada papasakojame trumpą priešingą istoriją, būtent istoriją apie pakitusią teisę.

Kokie yra bendriausi tokio istorinio aiškinimo bruožai?

Istorinė sąmonė ieško specifinės praeities patirties ir ją sutelkia: tai priešingos istorijos, nukrypimai, verčiantys abejoti dabartinėmis gyvenimo formomis ir vertybių sistemomis.

Laiko visumos idėja, jungianti praeitį, dabartį ir ateitį į vieną prasmingą laiko tėkmę, čia turi neigiamą prasmę, tai vis dar tebeveikianti žmonių ir mano paties protuose iš anksto pateikto tęstinumo pertrūkio idėja. Istorija funkcionuoja tarsi būdas šiam tęstinumui pertraukti, jam dekonstruoti arba iškoduoti, taigi ji nebegali orientuoti dabartinio gyvenimo.

Šių pasakojimų variantai istoriškai nusako požiūrius, atkirsdami juos nuo kitų istorinių orientacijų. Kritiškais istorijomis mes sakome „ne“ iš anksto pateiktoms mūsų gyvenimo orientacijoms laiko tėkmėje ir šituo „ne“ pabrėžiame savo laikyseną socialiniame ir politiniame gyvenime.

Mūsų pačių istorinio tapatumo požiūriu kritiškos istorijos išreiškia tai, kuo mes nenorime būti, jos suteikia galimybę atrasti save skyrium nuo apibrėžto vaidmens ir iš anksto apibrėžtų arba nustatytų savęs supratimo modelių. Kritiškas istorinis mąstymas yra būdas neigimu kurti vaidmenį, formuoti tapatumą.

Jo įnašas į moralines vertybes yra vertybių kritika. Ji meta iššūkį moralei, pateikdama josios priešybę. Kritiški pasakojimai supriešina moralines vertybes su istoriniais jų nemoralinių ištakų arba padarinių įrodymais. Antai šiuolaikinis feminizmas kritikuoja moralės visuotinumą principą. Teigiama, jog jis leidžia mums vardan abstraktaus vertybių visuotinumą, laikomo pakankama jų moralumo sąlyga, nepastebėti kitoniškumo socialiniuose santykiuose. Toks itin šališkas ir ideologizuotas suvisuotinimas padėjęs įsigalėti vyriškam elgesiui gyvenime kaip visuotiniam žmogiškam ir leidęs pamiršti vyrų ir moterų savitumą (pvz., jų lytį) kaip būtiną žmoniškumo sąlygą¹⁰.

Kritiškas istorinis mąstymas moralinius svarstymus papildė kritiško argumentavimo elementais. Jis kvestionuoja moralę, pažymėdamas kultūrinį vertybių santykiškumą, o ne jų įsivaizduojamą visuotinumą, taip pat atskleidždamas laiko aplinkybes, o ne įsivaizduojamą nuo laiko nepriklausantį pagrįstumą. Pagrįstumo pretenzijas jis supriešina su laiko kitimo įrodymais, istorinių aplinkybių ir padarinių santykiškumu. Šio praeities įprasminimo tipo labiausiai išplėtos formos parodo moralinius svarstymus kaip moralės ideologijos kritiką. Žinomi pavyzdžiai yra Marxo buržuazinės visuomenės vertybių sistemos kritika ir Nietzsches „Moralės genealogija“.

(d) Genetinis tipas

Čia pats keitimasis yra praeities suprasminimo esmė. Mes teigiame, kad laikai pasikeitė, ir dėl to mums nereikia rinktis: slėpti Maclonichą dėl tradicinių arba iliustracinių priežasčių ar neslėpti jo dėl to, kad nepripažįstame jokių senosios sutarties įpareigojimų. Mes pripažįstame istoriją, bet ją aiškiname taip, kad tas buvęs praeityje įsipareigojimas iš ikimodernios moralės formų pats pakito į šiuolaikines. Pats kitimas istorijai suteikia prasmę. Taigi senoji sutartis nebeteko savo turėtosios galios, bet įgijo naują, vadinasi, mūsų elgesys tam tikru atžvilgiu yra kitoks, negu būtų buvęs seniau. Mes padedame Maclonichui, bet kitaip, negu buvo numatyta sutartyje, išlikusioje pilies sienos akmenyje. Mes leidžiame šiai istorijai virsti praeitimi ir sykiu duodame jai kitokią ateitį. Laiko pasikeitimo, suteikiančio istorijai prasmę, paslaptis yra iš senosios gyvenimo formos išsirutuliojusi nauja gyvenimo forma, ir būtent tas pokytis daro ją prasmingą. Laiko kitimas netenka grėsmingumo ir yra suvokiamas, kaip

¹⁰ Plg. Benhabib S. The Generalized and Concret Other: Visions of the Autonomous Self. – *Praxis International*, vol. 5, No. 4, 1986, pp. 404–424.

atveriantis žmonių veiklai galimybę kurti naują pasaulį. Ateitis pranoksta praeitį, o nūdienis gyvenimas pasidaro labai laikiškas, kaip sankirtos vieta, kaip ribų peržengimas. Supraskite: tai labai šiuolaikiška istorinės minties forma, apibūdinama pažangos kategorija, kuria dabar, intelektualiniam elitui garbinant postmodernumą, yra itin abejojama.

Istorinė atmintis ypač linkusi praeities patyrimą vaizduoti kaip transformacijas. Susvetimėjusias formas gyvenimas pakeičia tinkamomis. Vyraujantis istorinio reikšmingumo modelis yra raidos modelis, kuriame gyvenimo formos kinta, kad išliktų pastovios. Taigi pastovumas įgyja vidinio laikiškumo ir pasidaro dinamiškas (tuo tarpu pastovumas pagal tradiciją arba pagal nuo laiko nepriklausančias taisykles, taip pat ir pagal pastovumo neigimą, t.y. tęstinumo pertrūkį, yra statiškas).

Šis istorinio mąstymo būdas leidžia suvokti didžiulį socialinio gyvenimo sudėtingumą laiko atžvilgiu. Mes galime žvelgti skirtingais požiūriais, nes galime juos susieti į kintančio laiko perspektyvą, kuri atveria abipusio pripažinimo galimybes. Pateiktoje istorijoje mes, kaip Macleanas, norime įtikinti besislapstantį Maclonichą, kad jam geriausia pasiduoti policijai ir priimti mūsų pagalbą. Jo lūkesčiai ir mūsų reakcija turi atitikti, ir mes manome, kad tai priklauso nuo to, kaip mes istoriškai aiškiname savo elgesį esamoje situacijoje. Tas pripažinimas priklauso ateities perspektyvai, kurią numatome iš praeities per mūsų dabartinį sprendimą neslėpti jo, bet padėti jam tokiu būdu, kuris, kaip manome, labiau atitinka laiką.

Mūsų savęs supratimo ir pasitikėjimo savimi požiūriu šis istorinės sąmonės tipas istoriniam tapatumui iš esmės suteikia laiko bruožų. Mes apibrėžiamo save kaip laikų sankirtą. Mes suvokiame save kaip nuolatos žengiančius per ribą. Vien tik likti tuo, kas esame, atrodo mums būdas save prarasti, grėsmė mūsų tapatumui¹¹.

Šitokios istorinės sąmonės akiratyje moralinės vertybės įgyja laiko bruožų. Moralė netenka savo statiškumo. Vertybių moralumas gali vystytis ir kisti – tai plaukia iš skirtingų požiūrių, konkrečiau kitų kitoniškumo pripažinimo ir abipusio pripažinimo, kaip vyraujančios moralumo sampratos, idėjos.

¹¹ Tą patį puikiai parodoma viename iš Brechto „Pono Keunerio pasakojimų“. Vienas žmogus, seniai jau nematęs pono Keunerio, pasveikino jį tokiais žodžiais: „Nėmaž nepasikeitėte, atrodote visai toks pat“. „O“, – tepasakė blykšdamas ponas Keuneris. Brecht B. *Gesammelte Werke*, Bd. 12, Frankfurt, 1967, S. 383.

Dėl to moralinis samprotavimas iš esmės remiasi laiko kitimu, kaip būtinu arba lemiamu moralinių vertybių galiojimo įrodymu. Paskutinioji Kohlbergo moralinės sąmonės raidos pakopa galėtų pereiti į naują: moralės principai neatpažįstamai pakinta bendraujant, įgaudami individualumo, vadinasi, ir skirtingumo, ir šie skirtumai, keičiantys pradines moralės formas, skatina abipusį pripažinimą. Puiku būtų pailustruoti šią moralinio argumentavimo pakopą lyčių santykių pavyzdžiu, bet laikas (ir tai, kad šiame sambūryje daugiausia vyrų) neleidžia to padaryti. Kitas svarbus pavyzdys yra visuotinių žmogaus teisių idėja ir samprata¹².

Ši tipologija yra metodinė priemonė lyginamajam tyrimui. Kadangi moralė yra susijusi su istorine sąmone, tuo remdamiesi, galime apibūdinti moralinių vertybių ir moralinio samprotavimo būdų skirtingu metu ir skirtingose vietose kultūrinius ypatumus. Kadangi praktinio gyvenimo istorinio orientavimo procedūrose veikia visų keturių tipų elementai, atkūrę painius šių elementų ryšius, galėtume apibrėžti istorinės sąmonės empirinių poreikių ir jų santykio su moralinėmis vertybėmis sandaros ypatumus¹³.

5. Pasakojamųjų galių raida

Neketinu apsistoti prie lyginimo problemos. Man norėtųsi, remiantis tipologija, sukurti istorinės sąmonės ontogenezės teoriją. Tokio pobūdžio teorija yra žinoma pažintinių procesų vystymosi psichologijoje¹⁴, deja, ligi šiol nebuvo mėginta ją praplėsti istorinės sąmonės ir jos kognityvinių galių tyrimais. Kadangi istorinę sąmonę galima suprasti kaip moralinės sąmonės ir laiko suvokimo sintezę, atrodo, būtų visai nesunku išplėtoti istorinės sąmonės raidos teoriją. Gaila, kad Piaget ir jo sekėjai laiką

¹² Plg. Kühnhardt I. *Die Universalität der Menschenrechte. Studie zur ideengeschichtlichen Schlüsselbestimmung eines politischen Schlüsselbegriffs*, München, 1987; Rüsen J. *Menschen- und Bürgerrechte als historische Orientierung*. – Fröhlich K., Rüsen J. (ed.). *Revolutionen und Menschenrechte. Historische Interpretationen, didaktische Konzepte, Unterrichtsmaterialien*, Pflaffenweiler, 1989.

¹³ Įdomus palyginimas su kinų istoriografija: Hu Chang-ze. *Deutsche Ideologie und politische Kultur Chinas. Eine Studie zum Sonderwegsgedanken der chinesischen Bildungselite 1920–1940*, Bochum, 1983.

¹⁴ Žr. 7 išnašą. Be to: Furth H. G. *Piaget and Knowledge. Theoretical Foundations*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1969.

traktavo tik kaip gamtos mokslų¹⁵ kategoriją, tad aiškesnių atsakymų į mūsų klausimus apie istorinę sąmonę jų darbuose nerandame.

Pradedant tyrinėti istorinę sąmonę ir jos esminį ryšį su moraline sąmone, būtina išsiaiškinti pagrindinius dalykus, t.y. sukurti teorinius metmenis, apibrėžiančius tyrimų sritį ir conceptualiai išaiškinančius nagrinėjamą dalyką. Manau, kad šiam tikslui galėtų padėti tipologija. Ji apibrėžia ir iš pagrindų atskleidžia istorinės sąmonės apraiškas, ji netgi kelia kai kurių minčių, kokia galėtų būti istorinės sąmonės raida. Kokias mintis ji kelia apie raidą?

Atsakymą į šį klausimą rasime logiškai, pagal būtinos sąlygos principą, surikiavę tipus į seką. Pradinis yra tradicinis tipas; jis nesuponuoja kitų istorinės sąmonės formų, bet yra visų kitų tipų būtina sąlyga. Tai istorinio mąstymo pradžia. Tipai išsidėstę tokia seka: tradicinis, iliustracinis, kritiškasis ir genetinis – laikantis tos tvarkos, kad pirmesnis yra sąlyga kitiems arba juos suponuoja.

Tokia seka – tai tik loginis nuoseklumas. Bet jį galima empiriškai pritaikyti. Aš darau prielaidą, kad istorinės sąmonės raida turi ir struktūrinio nuoseklumo. Taip manau dėl keleto priežasčių:

(1) Pirmiausia nuoseklumas yra didėjantis sudėtingumas. Toks yra ir žmogaus raidos principas. Raidos pakopas galima apibrėžti, remiantis gebėjimais suprasti sudėtingumą.

(2) Šį vis didesnę sudėtingumą galime apibrėžti ir atskirti, laikydamiesi būtinos sąlygos – loginio nuoseklumo. Praeities patirties, vadinasi, ir žinojimo, kas yra įvykę, mastas nepaprastai išauga pereinant nuo tradicinio prie iliustracinio tipo; kritiškasis istorinės sąmonės tipas pagal jo vertinimo logiką (mano laikas ir kitų laikas) reikalauja naujos laiko patyrimo kokybės, o genetinis tipas, suteikiantis laiko bruožų savajam laikui (net ir mano laikas kinta, kitų laikas taip pat), pranoksta net ir šią kokybę.

(3) Sudėtingesni darosi ir istorinio reikšmingumo modeliai. Tradicinėje istorinėje sąmonėje tarp fakto ir reikšmės nėra didelio skirtumo. Iliustracinėje istorinėje sąmonėje faktas ir reikšmė atsiskiria, kritiškoje istorinėje sąmonėje reikšmė esti skirtinga, o genetinėje mes matome dar sudėtingesnius skirtumus ir ryšius.

(4) Tas pats pasakytina ir apie loginių veiksmų sudėtingumą bei abstrakcijos lygį.

¹⁵ Piaget J. *Die Bildungs des Zeitbewusstseins beim Kinde*, Frankfurt, 1974.

(5) Išorinė ir vidinė orientacija taip pat darosi sudėtingesnės. Kalbant apie išorinę orientaciją, galiu pademonstruoti šitai tam tikru įaugimu į socialinį gyvenimą, kuris priklauso ir nuo istorinės sąmonės: tradicijos pateikia kažkieno gyvenimo formas kaip vienintele galimas; iliustracinė mintis išplečia jas apibendrinama; kritiškas mąstymas aiškiai apibrėžia ir atsiriboja; genetinis mąstymas padeda pažiūrų pliuralizmui laiko pagrindą.

(6) Pagal tipologinį nuoseklumą istorinis tapatumas taip pat darosi vis sudėtingesnis. Prasidėjęs istorinio sąvokų supratimo ir pasitikėjimo savimi neabejotinos formos paprastumu, galiausiai ima reikštis daugiamačių genetinių formų trapia pusiausvyra.

Kol kas mano teiginiai yra daugmaž teoriniai, bet manau, kad šie tokie empiriniai duomenys leidžia manyti, jog istorinė sąmonė formuojasi tipologine tvarka.

(7) Kasdieniai stebėjimai rodo, kad tradiciniai ir iliustraciniai istorinės sąmonės tipai yra plačiai paplitę, o kritiškasis ir juo labiau genetinis – kur kas retesni. Šis faktas koreliuoja su mokymosi lygiu ir su žmogaus sąmonės vystymusi sudėtingų gebėjimų link.

(8) Istorijos mokymo mokykloje patirtis rodo, kad tradicinei mąstysenai nereikia daug mokymosi pastangų, kad mokantis istorijos mokykloje vyrauja iliustracinė forma ir kad kritiško mąstymo gebėjimams istorijoje reikia labai daug pastangų, o dar daugiau jų reikia genetiniam mąstymui.

Keletas minčių apie istorijos mokymąsi ir empirinius tyrimus

Paskutinytis mano teiginys veda prie istorijos mokymosi. Mokymasis yra patyrimo perėjimas į gebėjimus, galėjimą ką nors atlikti. Istorijos mokymasis yra laiko patyrimo perėjimas į pasakojamąsias galias. Pasakojamąją galią suprantu kaip gebėjimą papasakoti istoriją, kuria remdamiesi galime pajausti gyvenamojo tarpsnio laiką. Pasakojamoji galia susideda iš trijų svarbiausių mano jau minėtų gebėjimų: (1) gebėjimo suvokti su patirtimi susijusį patyrimą, (2) gebėjimo ką nors aiškinti, susijusio su laiko visuma, jungiančia praeities patyrimą su dabarties supratimu ir ateities lūkesčiu, (3) gebėjimo orientuoti, susijusio su praktiniais poreikiais rasti žmogaus gyvenimo kelią kintančiame laike.

Teorijos lygiu nekyla keblumų aiškinti istorinės sąmonės raidą kaip mokymosi procesą. Istorijos mokymasis yra tik istorinės sąmonės veiklos specifinė savybė. Mes vadiname ją „mokymusi“, kai įgyjame ar bent jau laviname galias patirti praėjusį laiką, jį aiškinti kaip istoriją ir pritaikyti tą aiškinimą praktiniams gyvenimo orientavimo tikslams.

Remiantis tipologija, istorijos mokymąsi galų gale įmanoma paaiškinti kaip istorinės sąmonės sandaros kitimą. Istorijos mokymasis yra kur kas daugiau, negu tik žinių apie praeitį įgijimas ir tų žinių atsargų didinimas. Jei tai laikoma galių didėjimu, tai yra praeities patyrimo ir žinių apie praeitį traktavimo ir pritaikymo struktūrinių formų kitimas. Tas procesas veda nuo tradicinių istorinio mąstymo formų per iliustracinius ir kritiškuosius tipus iki genetinių tipų. Taigi tipologija duoda mums labai diferencijuotos istorijos mokymo teorijos galimybę. Tokia teorija apima tris pagrindinius pasakojamosios galios elementus (patyrimą, aiškinimą, orientavimą) ir keturias jų raidos mokantis pakopas.

Jeigu aš teisingai analizuoju moralinės ir istorinės sąmonės santykį, tokia istorijos mokymosi teorija turi tam tikros reikšmės moralinės sąmonės raidos ir moralės mokymosi teorijai.

Deja, vien teorijos nepakanka istorinei ir moralei sąmonei nagrinėti. Pudingą skonį nustatome jį valgędami, o teorija patikrinama empiriniais duomenimis. Čia iškyla daugybė dar neišspręstų problemų, galybė tiriamojo darbo. Istorinės sąmonės ir istorijos mokymosi empirinių tyrimų yra tik keletas¹⁶, o istorinės ir moralinės sąmonės bei mokymosi santykio tyrimo nežinau nė vieno¹⁷.

Tas stygius yra gera paskata jų imtis, ir aš, skaitydamas šį savo pranešimą čia, Taivane, turėjau tikslą, pasiūlęs bendrus teorinius apmatius, paskatinti imtis lyginamųjų tyrimų.

¹⁶ Naujausios Vokietijos šios srities publikacijos: Von Borries B. Alltägliche Geschichtsbewusstsein. Erkundung durch Intensivinterviews und Versuch von Fallinterpretationen. – *Geschichtsdidaktik* 5, 1980, S. 243–262; To paties. Zum Geschichtsbewusstsein von Normalbürgern. Hinweise aus offenen Interviews. – Bergmann K., Schörken R. (ed.). *Geschichte im Alltag-Alltag in der Geschichte*, Düsseldorf, 1982, S. 182–209; Jeismann K.-E., Korsthorst E., Schlöder B., Teppe K., Wasna M. *Die Teilung Deutschlands als Problem des Geschichtsbewusstseins. Eine empirische Untersuchung über Wirkungen von Geschichtsunterricht auf historische Vorstellungen und politische Urteile*, Paderborn, 1987; Oehler K. *Geschichte in der politischen Rhetorik. Historische Argumentationsmuster im Parlament der Bundesrepublik Deutschland. – Beiträge zur Geschichtskultur*, Bd. 2, Hagen, 1989; Von Borries B. *Geschichtslernen und Geschichtsbewusstsein. Empirische Erkundungen zu Erwerb und Gebrauch von Historie*, Stuttgart, 1988.

¹⁷ Rothe V. *Werteerziehung und Geschichtsdidaktik. Ein Beitrag zu einer kritischen Werteerziehung im Geschichtsunterricht*, Düsseldorf, 1987. Nėra jokių empirinių tyrimų.

Bet kaip turėtų būti atliekamas toks tyrimas? Viena iš didžiausių kliūčių – tai nepaprastas istorinės sąmonės sudėtingumas. Keturi tipai nėra griežtos alternatyvos, kad būtų galima paprastai įvertinti jų pasiskirstymą istorinės sąmonės porciškuose. Paprastai šie tipai painiai susipina, ir būtina atrasti empirinių istorinės sąmonės pasireiškimų hierarchinę tvarką ir ryšius. Vis dėlto tipologija gali pamokyti, kur dairytis; ji turi bent jau euristinę funkciją, formuluojant klausimus ir rengiant empirinių tyrimų strategijas. Ji gali padėti suprasti, kas svarbu žinoti apie istorinę sąmonę. Tai ne žinių mastas, bet praeities suprasminimo metmenys ir veiksmingi principai.

Kaip galime tuos tipus aptikti empiriniuose duomenyse? Atsakyti labai nesunku: leisti žmonėms pasakoti istorijas, kurios yra svarbios jų pačių gyvenimo orientavimui laike, ir ieškoti šių pasakojimų pasakojamosios (naratyvinės) struktūros. Kokį tipą jos atitinka? Ar yra koks reikšmingas ryšys tarp vyraujančio tipo arba specifinio tipų santykio ir pasakotojo amžiaus? Mes esame atlikę kelis tokius eksperimentus¹⁸. Moksleiviams ir studentams papasakojome istoriją apie Macleanus ir Maclonichus kuo neutraliau, siūlėme jiems pasijusti šiandieniniu Macleanu ir raginame nuspręsti, kaip jis arba ji pasielgtų su pagalbos prašančiu Maclonichu, leidome jiems trumpai parašyti savo sprendimo pateisinimą, kurį jiems reikėjo susieti su senąja istorija apie sukeistus kūdikius. Mes patikrinome šiuos tekstus, ieškodami juose panaudotų istorinio aiškinimo modelių. Buvo įmanoma empiriškai išskirti keturis tipus ir netgi pastebėti jų skirtumus bei jų santykius vienu su kitais. Mes aptikome kai kurių reikšmingų ryšių tarp moksleivių ir studentų pasakojimo modelių ir jų amžiaus bei išsimokslinimo ir išsilavinimo lygio. Tai tik nedidukas empirinio tyrimo pavyzdys, ir mes nenagrinėjome istorinės sąmonės moralinio komponento. Manychiau, kalbant apie moralines vertybes ir moralinį samprotavimą, būtų pravartu panagrinėti istorinę sąmonę ir mokymąsi.

Versta iš: Rüsen J. *The Development of Narrative Competence in Historical Learning – An Ontogenetical Hypothesis Concerning Moral Consciousness*. (Straipsnis gautas iš autoriaus.)

Vertė Vilija Poviliūnienė.

¹⁸ Schmidt H.-G. Eine Geschichte zum Nachdenken. Erzähltypologie, narrative Kompetenz und Geschichtsbewusstsein: Bericht über einen Versuch der empirischen Erforschung des Geschichtsbewusstseins von Schülern der Sekundarstufe I (Unter- und Mittelstufe). – *Geschichtsdidaktik* 12, 1987, S. 28–35.